

Микола ЛЬНИЦЬКИЙ

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ НАУКОВОГО ФРАНКОЗНАВСТВА

(Іван Франко в реценсії західноукраїнської критики 20–30-х рр.)

Генезу франкознавства, здається, ще ніхто не формулював як окрему проблему. Ми звикли до того, що така ділянка існує і що вона охоплює усі аспекти життя і творчості Івана Франка, а також те, що на сьогодні нагромадилося у філологічних дослідках про письменника і вченого. Важко достеменно ствердити, хто і коли першим ужив термін “франкознавство”. У пресі він, ймовірно, вперше з’явився у статті Михайла Возняка “На порозі студій над Франком” на сторінках газети “Діло” 31 травня 1925 р. Надходила 10-та річниця від дня смерті Франка, а драматичні події, що настали після поразки Визвольних змагань, повернули питання літератури в нове русло, і дослідження творчості І. Франка опинилося на другому плані. І ось подає голос невтомний Михайло Возняк, якому судилося невдовзі стати фундатором наукових студій про життя і творчість великого українського письменника.

Почавши з того, що у Львові мусить постати пам’ятник Франкові, він зголосився покласти і свій камінчик у його підмурівок, але “не під будову пам’ятника [на] львівським кладовищі чи на якійсь площі Львова, а камінчик під будову пам’ятника, видного для цілої нації, пам’ятника, який чим далі в будущину, ставатиме повнішим, яснішим і величнішим, пам’ятника, що для далеких поколінь присвічуватиме зразком невсипущої праці серед усяких, хоч би й найстрашніших обставин”¹. У роздумах про характер цього пам’ятника і зринуло слово “франкознавство”, зринуло в такому контексті: “І довг перед Франком і зріла потреба ознайомлення з тим часом на Наддністрянщині, коли тут наростала Молода Україна, її практичні вимоги нашого біжучого життя, все те дасть понуку для студій над життям, діяльністю й творчістю Франка та його часу, зроджуючи студіювання Франка з різних боків, або т. зв. франкознавство”².

Звернімо увагу на обережність формулювання: “так зване”, хоч обсяг поняття окреслений доволі широко. М. Возняк відважився вжити термін “франкознавство”, хай з осторогою, хоч десять років потому, в 1935 р. інший відомий літературознавець, Ярослав Гординський, у статті “Сучасне франкознавство” відразу застерігав, що “говорити про франкознавство, тобто про студії над Іваном Франком, у значенні шевченкознавства чи в значенні студій над такими визначними явищами української поезії, як “Слово о полку Ігореві” або народні думи, було би ще передчасно”³. Учений навів свої мотиви обережного ставлення до факту народження франкознавства, головний з яких: про повноцінне франкознавство можна буде говорити тільки тоді, коли буде усвідомлена дистанція між Франком як реальною особою і мистецьким явищем і коли Франкова праця постане перед дослідником як “вповні закінчена”.

Між двома ученими можемо спостерегти певну відмінність у підході й тлумаченні самого поняття франкознавства, відмінність не так декларовану, формульовану теоретично, як втілювану на практиці. М. Возняк у статті “На порозі студій над Франком” основну увагу зосереджує на документальній основі: листах письменника до своїх сучасників та листах сучасників до Франка, навівши при цьому довгий список його кореспондентів, а також на спогадах, які, на переконання дослідника, стануть важливим матеріалом для майбутніх франкознавчих студій. При цьому такі спогади стосуються “в першій мірі його товаришів із університету, що разом з ним жили, що спільно працювали в робітничих організаціях, в радикальній чи пізнійше в національно-демократичній партії, в Науковім товаристві ім. Шевченка, в різних організаціях і т. д.”⁴.

Натомість Ярослав Гординський, визнаючи цінність матеріалів життєписного характеру, зокрема й розвідок М. Возняка, К. Студинського, М. Мочульського, спогадів П. Житецького, В. Щурата, М. Коцюбинського, Я. Каспровича та ін., переконаний, що франкознавство можна буде вважати повноцінною науковою дисципліною тільки з появою праць, які охоплюють усі аспекти життя і творчості І. Франка, зокрема наукове осмислення його багатогранної і багатожанрової художньої спадщини. Тимчасом картина була іншою, і вченому довелося

констатувати, що “франкознавство є ще зовсім незорганізоване й його ведеться безпланово. Наслідком того виступає велика нерівномірність, посунена так далеко, що Франкяна обертається залюбки довкола кількох тем, полишаючи все інше на боці”⁵.

Чи можемо усе ж стверджувати, що М. Возняк і Я. Гординський по-різному трактували поняття “франкознавство”, якщо перший наголошував на його фактографічному, причинкарському, а другий — на аналітичному та концепційному аспектах?

Сьогодні майже випав з ужитку такий тип науково-дослідницької праці як причинкарство, популярний у 20–30-ті рр. у Галичині, який іноді називали ще знадобами. Поет Богдан-Ігор Антонич у статті “Сто червінців божевілля” нарікав, що “у нас майже нема критиків, що дійсно відчували б літературу, щоб дійсно вміли сприймати мистецькі спонуки й відповідно на них реагували. В історії літератури майже самі бібліографи, списувачі, приміткарі, довботексти або знов дослідники розвитку тих чи інших ідей, в критиці це здебільша інтелектуалісти, розумовці, “світоглядники”⁶. Щоправда, його сучасник, критик Микола Гнатишак на цю справу дивився трохи по-іншому. Він був переконаний, що причинкарі роблять позитивну “чорну роботу”, яку вважав передумовою концепційної дослідницької праці⁷.

Без повноти фактів неможливі науково обґрунтовані як аналіз, так і синтез. Тому цілком природно, що й франкознавчі студії у 20–30-ті рр. починалися найперше з вивчення архіву письменника: рукописів, листів, спогадів, з яких мала постати науково вивірена біографія І. Франка та інтерпретація його творчості. М. Возняк узявся насамперед за вивчення Франкового архіву, пробуючи, за Я. Гординським, “розгадати загадкову й повну таємниць Франкову постать”⁸. Наскільки важкою і скрупульозною була ця праця, засвідчує Марія Деркач, яка й сама багато зробила для впорядкування цього архіву. Вона відгукнулася на публікацію у 30-му томі харківського 29-томового видання творів І. Франка (видавництво “Рух”) повісті “Лель і Полель”, сконструйовану з окремих розрізнених фрагментів його архіву. “Можна собі уявити, — писала вона, — кілька праці й труду треба було вложити в те, щоби прослідити це, а відтак відтворити цілу повість. Рукописи розкладені по різних течках і зшитках.

Треба було перешукати цілий величезний архів, листок за листком, щоб знайти всі куснички, що належали до цієї повісті і відповідно їх пов'язати між собою”⁹.

Доробок Михайла Возняка у ділянці дослідження Франкового життєпису в ті роки справді величезний, згадати хоча б такі його публікації, як “Іван Франко в добі радикалізму” (Україна. — 1926. — Ч. 6), “Перша любов Івана Франка” (Календар Українського народного союзу. — Львів, 1927), “Дві Франкові автобіографії” (За сто літ. — Львів, 1927. — Т. 1), “13 листів Ів. Франка до Ол. Кониського” (Життя й революція. — 1927. — № 4) та ін.

Подібний характер мали й праці франкознавчої тематики інших західноукраїнських дослідників, приміром, “Іван Франко і товариші в соціалістичному процесі 1878 р.” Кирила Студинського, “З останніх десятиліть життя Франка, 1896—1916 рр.” Михайла Мочульського (За сто літ. — 1928. — Т. 3) та ін.

Така односторонність франкознавчих студій викликала невдоволення, але вона мала свої причини, передусім брак видань творів письменника та політично наелектризовану атмосферу суспільного життя міжвоєнного двадцятиліття. Найерудованіший і найголосніший український критик того часу Михайло Рудницький писав на сторінках журналу “Світ” у 1926 році: “Зробімо білянс 10-ліття смерти письменника з перспективи тих, що постійно мачають у нас перо для добра літератури та науки:

Нема видання збірних творів Франка ні критичного, ні популярного, ні навіть 10-томового вибору.

Ні одної загальної критичної студії про Франка.

Ні одного критичного життєпису.

Ні одної спроби відділити буденну публіцистику, яка заступала йому хліб насущний від творчого зерна, яке єдине повинно заступити нам письменника”¹⁰.

Та й причинкарські студії публікувалися переважно не в Галичині, а в Наддніпрянській Україні, що викликало небезпідставні твердження про занепад літературознавчої думки в Західній Україні, зокрема закид Павла Филиповича у статті “Українське літературознавство за 10 років революції” (1828), що “навіть ювілей Франка не міг бути освятований як слід — спромоглися лише видати невелику книжку вибраних творів письменника, майже всі ж публікації невиданих творів Франка, його листи

та інші матеріали надсилались до збірників та журналів на радянську Україну, де й з'являються до цього часу"¹¹.

Становленню франкознавства як наукової дисципліни дуже заважала й поляризація поглядів навколо самого імені письменника. З одного боку, частина представників клерикальних кіл та публіцистів цієї орієнтації (єпископ Григорій Хомишин, Осип Назарук та деякі ін.) твердили про шкідливість творів письменника, бо вони пройняті ідеями соціалізму та матеріалізму, і виступали проти популяризації його імені серед молоді.

Дійшло до того, що єпископи Йосафат Коциловський і Григорій Хомишин заборонили священникам своєї єпархії не тільки відправляти службу за упокій його душі, а й брати участь у наукових та культурних заходах на відзначення його пам'яті й дослідження творчості І. Франка. Так, єпископ Хомишин докоряв громаді м. Дрогобича, яка на вшанування письменника присвоїла його ім'я гімназії "Рідна школа" в цьому місті. Подібну позицію займав єпископ Філадельфії Костянтин Богачевський, який заборонив вірним своєї єпархії брати участь у відзначенні десятиліття від дня смерті І. Франка і звернувся до митрополита Андрея Шептицького санкціонувати цю заборону.

Але митрополит добре усвідомлював масштаб постаті Франка і його місце в історії української культури і не підтримав пропозиції єпископа. Він писав у відповіді Богачевському 26 грудня 1926 р.: "На загальне викорінення слави І. Франка в нашій народі не може бути надій для того, що жиємо в такім віці, коли народи хваляться своєю "аристократією духа" як своєю силою і іспитом зрілості. [...] Польський поет Jan Kasprówicz нічим не був ліпший від Франка під оглядом релігії, а все ж таки по його смерті навіть єзуїтський "Przeład Powszechny" [...] оголосив збірку на "Dom im. Jana Kasprówicza"¹². В іншому листі — від 16 листопада 1926 р. — позиція митрополита аргументується так: "В творчості І. Франка атеїзм і матеріалізм займає тільки незначне, спорадичне місце, а головне місце займають посередньо національні та патріотичні теми"¹³.

З протилежних позицій підходили до трактування постаті Івана Франка та засад його світогляду газети католицької орієнтації "Нова зоря" та "Мета". Якщо перша вважала атеїстичні переконання письменника визначальними, то друга

дотримувалася думки про еволюційність його поглядів на релігію. Так, за словами провідного критика християнського спрямування Миколи Гнатишака, “Франко є типовим прикладом людини, що в нетрях губить правильні шляхи, відшукує їх та знову губить, щоб наново відшукати”¹⁴.

З іншого боку, літератори “вістниківського” кола визнавали величезний талант Франка, але не приймали його “гуманітаризму”, пов’язуючи його з негативним впливом Михайла Драгоманова (Дмитро Донцов)¹⁵, який на ланцюгах розуму тримав Франків “величезний поетичний дар, мов скованого Прометей” (Є. Маланюк)¹⁶. Це вже далеко пізніше, в 50-ті роки, з’явиться донцовське “Туга за героїчним” та Маланюкове “Франко як явище інтелекту”.

Та все ж франкознавчі праці 20–30-х рр. можна потрактувати як позви між ідеологією та естетикою. Якщо в Галичині попри причикарство домінувало ідеологічне начало, то в Наддніпрянській Україні почалися студії над Франковими текстами. Для цього були важливі передумови. Протягом 1924–1929 рр. у харківському видавництві “Рух” під редакцією Сергія Пилипенка з’явилося видання творів І. Франка у 29 томах (32 книгах), яке готував до друку галичанин Іван Лизанівський, який знав письменника особисто. Видання це, хоч і не мало наукових коментарів і належного текстового опрацювання, усе ж містило основні художні твори письменника та частину його літературно-критичних статей. Воно не тільки створило текстову базу для досліджень, а й підготувало широку читачьку публіку для сприйняття самого образу Франка, масштабу цієї постаті.

Безперечно, найвагоміші досягнення у дослідженні творчості Франка пов’язані з працями учених з трагічного кола неокласиків – Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Павла Филиповича. Учні Володимира Перетца, представника, та, власне, творця філологічної школи в українському літературознавстві, вони в основу своїх досліджень кляли інтерпретацію художніх текстів у єдності змістово-формальних компонентів. Серед франкознавчих праць прихильників цієї методології виділяються статті “Генеза Франкової легенди “Смерть Каїна” (1924), “Шляхи Франкової поезії” (1927) П. Филиповича, “Франко-поет” (1925) М. Зерова, “Іван Франко і Леся Українка” (1926) М. Драй-Хмари. У статті “Франко-поет” Зеров не тільки

глибоко проаналізував погляди на Франкову поезію своїх попередників (Миколи Євшана, Сергія Єфремова, Антона Крушельницького, Андрія Ніковського), а й аргументовано окреслив основні етапи еволюції її мотивів. Микола Зеров обґрунтував тезу про “треступінний розвиток Франкової творчості: від героїзму “Каменярів” через ліричні жалощі й боління (“Зів’яле листя”, “Із днів журби”) до мудрої резолютивної зрівноваженості “Semer tigo”¹⁷. Принципи Зерова стали основою класифікації Франкової лірики сучасних франкознавців, зокрема молодшого покоління.

Стаття Павла Филиповича “Генега Франкової легенди “Смерть Каїна” (1924) та “З новітнього українського письменства” (1929), на моє переконання, силою обставин досі залишаються чи не найглибшими студіями цього складного філософського твору Франка порівняно навіть з пізнішими дослідженнями таких маститих франкознавців, як Андрій Скоць, Арсен Каспрук і навіть Олександр Білецький. Справа в тому, що пізніші радянські вчені основний конфлікт цього твору зводили до переродження Каїна з бунтаря в колективіста й гуманіста, тимчасом як Филипович, подавши інтертекстуальний зріз сюжету (Біблія, “Каїн” Байрона, “Фауст” Гете) основу конфлікту вбачав в одвічному протистоянні добра і зла як знання і моралі, який ніколи не може бути вирішеним остаточно і тому у Франка теж залишений відкритим.

Серед франкознавчих студій того часу знаходимо спроби компаративістичних підходів до творчості письменника, зокрема до аналізу поеми “Мойсей”. Так, ще при житті Франка Яким Ярема проводив паралель “Мойсея” з поемою Юліуша Словацького “Ангеллі” (недавно вперше перекладена українською мовою Дмитром Павличком), на що, як знаємо, негативно зреагував сам автор, Андрій Музичка вбачав у “Мойсеї” вплив “Утраченого раю” Д. Мільтона, а Костянтин Чехович стверджував про перегук твору Франка з поемою Ярослава Врхлицького “Бар Кохба”. Хоча ці зіставлення не завжди переконливі й піддавалися критичному аналізу, зокрема, у книзі Леоніда Білецького “Основи української літературно-наукової критики” (Прага, 1925), все ж вони сигналізували пошук нових, висловлюючись сучасною мовою, методологічних стратегій. На жаль, чогось подібного в 20–30-ті роки не спостерігаємо стосовно Франкової прози, драматургії чи літературної критики.

До того ж коли Я. Гординський у статті “Сучасне франкознавство” стверджував, що критика найповніше розглянула саме Франкову поезію, то це стосується тільки східноукраїнських дослідників. Навіть більше — в Галичині домінував погляд, що Франка засмоктала його громадська діяльність, яка не дала йому можливості по-справжньому розкрити великий поетичний талант. Так, у 15-річницю смерті письменника газета “Новий час” писала: “Міг бути великим поетом, але став великим Каме-нярем”¹⁸. Навіть Михайло Рудницький у книзі “Від Мирного до Хвильового”, мовби солідаризуючись з Г. Костельником, трактував поему “Мойсей” як твір “страшенно маломистецький. Щодо самої поеми, — стверджував він, — то її слава поширилась у нас завдяки примітивному поглядові, що таке велика поема”¹⁹.

На завершення наших роздумів наведемо останній абзац цитованої вже статті М. Рудницького “Франко і наша суспільність”: “Франко був Везувієм, який заливав нас лавою і попелом. Така вже доля вулкану: осли пнуться по ньому вверх, крок за кроком і тягнуть цікавих снобів, які разом з ними розпорпують попіл і порох, сподіваючись доглянути джерело вогню”²⁰. Цю ефектну метафору можна, здається, достосувати до франкознавства 20–30-х рр. на західноукраїнських теренах: у ньому теж треба розпорпувати попіл і порох, щоб виявити іскри вогню.

---

¹ Возняк М. На порозі студій над Франком // Діло. — 1925. — 31 трав.

² Там само.

³ Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916–1932) // Записки Наукового товариства імени Шевченка. — Львів, 1935. — Т. СЛІІІ: Праці філол. секції. — С. 83.

⁴ Діло. — 1925. — 31 трав.

⁵ Записки НТШ. — Т. СЛІІІ. — С. 97.

⁶ Антонич Б.-І. Сто червінців божевілля // Діло. — 1935. — 15 черв.

⁷ Гнатишак М. Ідейні основи творчости Маркіяна Шашкевича // Слово. — 1937. — Кн. 6. — С. 31.

⁸ Записки НТШ. — Т. СЛІІІ. — С. 68.

⁹ Деркач М. Невідома повість Івана Франка // Назустріч. — 1935 — Ч. 11/12. — С. 1.

¹⁰ Рудницький М. Франко і наша суспільність // Світ. — 1926. — Ч. 11/12. — С. 2.

- ¹¹ Филипович П. Літературно-критичні статті. — К., 1991. — С. 241.
- ¹² Цит. за: Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. — Львів, 1999. — С. 118-119.
- ¹³ Там само. — С. 119.
- ¹⁴ Мета. — 1936. — Ч. 25. — С. С3.
- ¹⁵ Донцов Д. Трагедія Франка // ЛНВ. — Львів, 1926. — Т. 90. — С. 127.
- ¹⁶ Маланюк Є. В пазурах раціоналізму // Студентський вісник (Прага). — 1927. — Ч. 5/6. — С. 6.
- ¹⁷ Зеров М. Українське письменство. — К., 2003. — С. 513.
- ¹⁸ Іван Франко: В 15 роковини смерти // Новий час. — 1931. — Ч. 59. — С. 10.
- ¹⁹ Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. — Львів, 1936. — С. 174.
- ²⁰ Світ. — 1926. — Ч. 11/12. — С. 2.